

Відгук
офіційного опонента про дисертацію
Гапон Лесі Олексіївни
«Лінгвістична спадщина Ярослава-Богдана Рудницького»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
(доктора філософії)
зі спеціальності 10.02.01 – українська мова, 035 – філологія
(Луцьк, 2017. – 303 с.)

У тоталітарних державах існує поділ на «своїх» науковців, які здебільшого підтримують політику їхніх зверхників, підписують відкриті викривальні чи хвалебопоклонні листи, виконуючи «держзамовлення», – і науковців діаспори, що в опозиції до офіційного курсу, через що на цих других заздалегідь уже почеплені різні ярлики, пор. як у тодішньому Радянському Союзі: *буржуазні націоналісти, вороги народу, зрадники, запроданці, вбивці* та ін. Так донедавна було й в Україні, що свого часу дало Я. Рудницькому ствердити існування двох українських славістик: соціалістичної та емігрантської.

Однак материкові і діаспорні вчені та митці творять єдину українську науку і культуру. І часто так бувало, що діаспорники йшли попереду у створенні наукових видань, пор. такі факти: тритомна Енциклопедія українознавства (ЕУ-1) була видрукована впродовж 1949–1952 років, десятитомна ЕУ-ІІ протягом 1955–1985 років, а сімнадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію опублікували в 1959–1965 роках як відповідь на діаспорне видання; етимологічний словник української мови Я. Рудницького виходив окремими випусками впродовж 1962–1977 років (публікацію завершено 1982 року), а шеститомний ЕСУМ – упродовж 1982–2012 років. Безперечно, наукові сили, що створювали ці видання, були різної «вагової категорії»: соціалістичних учених підтримувала держава і оплачувала їхню працю, присуджувала різні премії, обдаровувала грамотами, оспіувала їх, а емігранти творили з ідейних переконань і свої видання оплачували власними заощадженнями або пожертвами небайдужих українців.

Залізною завісою від нас були відділені мовознавчі праці насамперед Юрія Шевельова, Ярослава Рудницького, Івана Огієнка, Олекси Горбача та багатьох-багатьох інших. І якщо дізнавалися про якусь нову працю, видану поза соціалістичним табором, то тільки з негативної рецензії якогось неіснуючого Тарасюка з тодішнього Інституту мовознавства АН УРСР. У різних установах вже була підібрана група відповідальних і пильних людей, які вишукували помилки та недогляди в статтях, а якщо їх не виявляли, то переходили на звичайнісіньку лайку, до якої далеко бабі Парасці з бабою Палажкою чи прабабусі О. Довженка.

Тому давно настав час об'єктивно і повно оцінити доробок наших діаспорників, як це зробила Леся Олексіївна Гапон в комплексному дослідженні про мовознавчі праці Ярослава Рудницького.

Зазначимо, що структура роботи зазнавала багатьох змін та уточнень, то тепер у підсумковому варіанті, на нашу думку, добре продумана і оптимально можлива: складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У вступі Л.О. Гапон називає Я. Рудницького «діяльним представником української науки в діаспорі» (23 стор.), зазначаючи, що, окрім визначення *український мовознавець*, він *славіст, педагог, публіцист, фольклорист, літературознавець, бібліограф, перекладач*. На жаль, досьогодні лише фрагментарно висвітлено наукові здобутки цього вченого, тому об'єктивно оцінити наукову спадщину можна лише в повному комплексному дослідженні, що і стало темою пропонованої до захисту цікавої роботи.

У першому розділі “Лінгвоісторіографічне дослідження спадщини Я. Рудницького” розкрито методологічні основи дослідження, досить повно схарактеризовано життєвий і творчий шлях ученого та пріоритетні напрями його лінгвістичних досліджень, а також проаналізовані публікації, в яких висвітлено доробок ученого в тодішній мовознавчій літературі. Л.О. Гапон виокремлює в науковій діяльності Я. Рудницького три періоди відповідно до місць проживання – львівський, західноєвропейський і канадський, стисло

характеризує кожен із них, називаючи пріоритетні напрями та здійснені публікації.

У висновку до цього розділу зазначено: «Дослідження Я. Рудницького з етимології, діалектології, ономастики, історії мови, акцентології, лексикології, словотвору, соціолінгвістики досі не втратили актуальності, зберігши свою значущість для сучасної лінгвістичної науки. Важливо, що, оперуючи лінгвальними фактами, дослідник послідовно доводив самостійність української мови та обстоював власний шлях розвитку української державності й культури з найдавніших часів» (53–54 стор.).

У другому розділі докладно схарактеризовані погляди Я. Рудницького на походження, історичний розвиток і статус української мови, про що свідчать такі підрозділи: «Вирішення проблеми походження української мови та її місця серед інших слов'янських мов», «Феномен літературної мови у трактуванні Я. Рудницького», де представлено авторську періодизацію історії української літературної мови, крім цього, розглянуто «Соціолінгвістичну проблематику праць ученого» і «Питання культури мовлення, термінології та правопису в працях ученого».

Важливим питанням для Я. Рудницького було встановлення праобразківщини слов'ян. Проаналізувавши різні теорії та використавши мовні факти, а також дослідження лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнологів та ін., він висновує: «*Доріччя Прип'яті й середнього Дніпра – це терен праслов'янської батьківщини*». Розглядаючи український і ширше – східнослов'янський глотовогенез, автор категорично заперечив існування спільносхіднослов'янської (праруської, давньоруської) мови, виводячи слов'янські мови безпосередньо з праслов'янських діалектів, а розпад спільнослов'янської мови, на думку вченого, відбувся «*перед VI–VIII ст. н. е. у зв'язку із виходом слов'янських племен за межі своєї праобразківщини*» (59 стор.). Етапи мовостановлень подані у такій послідовності: праіndoєвропейська мова – проміжна балто-слов'янська мова – праслов'янська мова – сучасні слов'янські мови.

Безперечно, ці погляди мовознавця були неприйнятні в Радянському Союзі, бо суперечили офіційній політиці тоталітарної держави (зауважимо, що і лінгвісти з країн т.зв. соціалістичного табору теж мусили підтримувати цю теорію). Л.О. Гапон не просто перераховує погляди вченого, а аналізує їх на широкому фоні поглядів інших мовознавців – О. Колесси, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, О. Курило, К. Німчинова, І. Огієнка, Є. Тимченка та ін. Ці погляди мовознавця підтримує більшість сучасних лінгвістів, зокрема визнаний у світі вчений Ю. Шевельов.

Оригінальність українського вокалізму Я. Рудницький вбачав в т.зв. ікавізмі, тобто в чергуванні давніх *o*, *e* з *i* в новому закритому складі, поява *i* на місці *ē*, що позначався літерою Ѣ, тверда вимова приголосних перед *e* та *u*, злиття праслов'янських *ы* та *i* в сучасному голосному *и*, сполучення *ri*, *li* на місці давніх *rъ*, *rь*, *lъ*, *lь*, чергування *i* з *ī*, а у з *ӯ* та ін., тобто ці всі риси і тепер вважаємо визначальними для української мови.

Л.О. Гапон не просто викладає погляди Ю. Рудницького, а вникає в суть проблеми, аналізує праці інших учених, порівнює їх, що дає можливість зробити правильні висновки. Наведемо такий приклад із дисертації: «Я. Рудницький слушно вважає, що *rъ*, *rь*, *lъ*, *lь* переходят у властиві українській мові сполуки *ri*, *li*. Однак процес переходу вчений пояснює дещо спрощено: «*Але в слабій позиції вони не зникали, якби цього треба було сподіватися, але перейшли в и*» [УМГ, с. 79]. У сучасних дослідженнях з історії української мови поява голосного *и* тлумачиться як наслідок утрати складотворчості, якої набули *r*, *l*, після занепаду слабких Ѣ, ѿ» (69 стор.).

Все, що стосувалося української мови, не оминало уваги лінгвіста, але були й пріоритетні питання, пор. цитату з дисертації: «Найбільше турбував ученого статус української мови в материковій Україні періоду більшовицького панування та в діаспорі з огляду на загрозу самого її існування. Висунута Я. Рудницьким концепція лінгвоциду («лінгвіциду») розкриває позицію вченого, патріота й громадського діяча щодо необхідності створення сприятливих умов для самодостатнього розвитку національних мов у полікультурному середовищі» (107 стор.).

У цьому ж другому розділі багато місця відведено поглядам Я. Рудницького про еволюцію української літературної мови, він виділяв «в її історії давню (XI–XV ст.), середню (XV–XVIII ст.) і нову (з кінця XVIII ст.) добу» (68 стор.).

Такий же великий, як і другий, розділ третій «Лексикографічна діяльність Я. Рудницького», де найбільше місця відведено підрозділу «Особливості та наукове значення «Етимологічного словника української мови» Я. Рудницького». Цей словник, безперечно, – науковий і трудовий подвиг мовознавця. Дві головні причини створення цієї подвижницької багатолітньої праці: 1) «*відчуття наукової потреби такого словника*» і 2) «*відчуття відповідальності за всю тодішню генерацію україністів-мовознавців*», які повинні «*внести свою пайку й свій вклад в загальноукраїнську культурну скарбницю*» (112 стор.). Щоб український матеріал лінгвісти різних країн ширше залучали у своїх працях, словник писаний англійською мовою.

Л.О. Гапон слушно висновує: «Я. Рудницький досягає максимально доступної авторові, який працює самотужки, повноти реєстру й достовірності джерельної бази. Підставами для внесення слів у реєстр стали матеріали 180-тиччичної картотеки, зібраної автором словника упродовж 1933–1983 рр. шляхом суцільного й вибіркового розписування письмових джерел, а також свідчення етимологічних, перекладних і тлумачно-перекладних словників» (114 стор.).

Л.О. Гапон скрупульозно простудіювала цю визначальну працю Я. Рудницького, насамперед вона класифікувала використану лексику за генетичним принципом: за даними проведенного нею кількісного аналізу, орієнтовно 62 % лексичного складу етимологічного словника становлять слова загальнослов'янського та власне українського походження, 23 % реєстру – запозичення, 15% – вигуки, звуконаслідувані слова та власні назви. Крім цього, лексичний склад словника схарактеризований зі структурно-семантичного погляду, виділено історичну, діалектну, суспільно-політичну та культурно-етнографічну лексику.

Дисерантка аналізує погляди рецензентів, які по-різному – схвально і негативно – оцінювали оригінальну ідею Я. Рудницького вводити у словникові

статті синонімічні ряди. Сама ж здобувачка щодо цього висновує: «Позитивним варто визнати введення в словникову статтю синонімів, що засвідчує багатство української лексики загалом і самодостатність української абстрактної лексики й термінології зокрема порівняно з відповідними лексичними одиницями іншомовного походження, а також виявляє різноманітність сфер уживання слів із властивою їм полісемією та стилістичною конотацією» (151–152 стор.).

Окремі випуски словника різними шляхами втрапляли і в тодішню Україну, з ними ознайомлювалися, навіть використовували у своїх студіях деякі українські лінгвісти, але наведемо невелику цитату з дисертації, яка, на нашу думку, найточніше характеризує тодішні обставини: «Я. Рудницького глибоко обурювало те, що словник не хотіли приймати навіть у подарунок» (113–114 стор.).

Наукову вагу цієї праці не могли не оцінити і соціалістичні мовознавці: її рецензували О. Трубачов, Р. Кравчук, О. Мельничук. Але і тут не обходилося без політичних упереджень. Варто нагадати такий факт: у журналі «Мовознавство» за 1967 рік головний редактор ЕСУМ О. Мельничук наводить приклади гасел цього майбутнього видання, у яких покликається на етимології професора Я. Рудницького, однак з першого тому ЕСУМ, видрукуваного 1982 року, ці покликання було вилучено, що завдало багато прикрощів автору першого українського етимологічного словника, тобто політика спровокувала своєрідний «науковий» plagiat.

Добре знані й інші лексикографічні праці вченого, зокрема у підрозділі “Термінологічні та перекладні словники” докладно схарактеризовано «Українсько-німецький словник» З. Кузелі і Я. Рудницького на 100 000 слів (1 494 друкованих сторінки), у якому мовознавець опрацював слова на літери А–О.

Цікава і своєрідна лексикографічна праця – “Ідіолектний словник Я. Рудницького”, у якому відбите авторське бачення певних суспільних і соціокультурних процесів, зокрема мовних явищ і фактів. Ось один приклад тлумачення лексем *сателіт* і *сателітна держава*: у Я. Рудницького сателітні держави – це країни т.зв. соціалістичного табору, а в «Словнику іншомовних

слів» (К., 1985) – це формально незалежна, але «фактично підпорядкована іншій, більшій імперіалістичній державі» (148 стор.).

У цьому словнику подані й авторські неологізми: 1974 року дослідник уперше використав термін *альтрофон*, значення якого тлумачить як «*всякий, хто належить до іншомовної групи, як домінантна група з офіційно визнаною державними законами національною мовою, напр., у Канаді, крім англо-ї франкофонів, існує велика кількість альтрофонів, що вживають української, німецької, італійської, ескімоських чи інших мов*». Інші індивідуально-авторські новотвори: *ідолексика, лінгвіцид, мововбивство*. Для Я. Рудницького, «*ідолексика, idio-lexis – світ сприймань дійсности, тям, відчувань, світ, що існує в умі одиниць і їхньому мовожитку*». Варто наголосити, що терміни-синоніми *лінгвіцид і мововбивство*, уперше вжиті мовознавцем ще 1967 року, набули загального визнання.

До помітних лексикографічних здобутків науковця Л.О. Гапон відносить «Kleines Ukrainisch-deutsches Taschenwörterbuch» («Українсько-німецький кишеневий словник» (1940, 1941, 1942, 1943)), «Правописний словник української мови» (співавтор К. Церкевич, 1979), крім цього, у додатках до багатьох праць подані такі міні-словники: діалектної лексики, мовознавчих термінів, народної бойківської географічної термінології та ін. (110 стор.).

Четвертий розділ “Внесок Я. Рудницького в розвиток української ономастики” складається з підрозділів “Питання ономастичної теорії у працях вченого”, “Дослідження Я. Рудницьким української топонімії”, “Назва «Україна» в інтерпретації науковця”, “Я. Рудницький про особливості побутування українських антропонімічних і топонімічних назв у Канаді”.

Л.О. Гапон, аналізуючи погляди Я. Рудницького щодо розмежування апелятивів і онімів чи про первинність гідронімів і ойконімів, висвітлює ці питання на широкому матеріалі, звертаючись до праць таких відомих ономастів, як С. Грабець, Зд. Штібер, В. Ташицький чи сучасних Д. Бучка, В. Котовича та ін.

Об’єктивна науковість досліджень Я. Рудницького досягнута тим, що «опис ойконімів у працях дослідника спрямований насамперед на з’ясування

етимології цих назв та особливостей їхнього творення (семантики твірної основи, мотиву номінації, способу деривації, часу виникнення); епізодично наводиться і позамовна інформація» (175 стор.). Лінгвіст запропонував свої етимології таких онімів: *Галич*, *Дрогобич*, *Жулин*, *Кульчиці*, *Самбір*, *Стрий*, *Теребовля*, *Україна* та ін.

Аналіз українських та інших слов'янських топонімів із суфіксом *-инь* дав змогу мовознавцеві потрактувати назву *Волинь / Велинъ* як віддієслівну, виводячи її від дієслів *волити* || *веліти*, тобто це «місце, де велять / волять щось робити». На думку мовознавця, «саме через цю важливу роль, що її відіграло городище *Волинь / Велинъ* на цій території, його назва поширилася на довколишні племена (*волиняни / велиняни*) і врешті на всю теперішню Волинь» (172 стор.).

Не міг учений оминути і побутування українських онімів у Канаді, присвятивши цій темі декілька публікацій.

Наукова спадщина Я. Рудницького багатогранна і різноманітна, її вагомість підвищує те, що лінгвіст перш за все брався до розв'язання визначальних для україністики завдань.

У п'ятому розділі дисертації проаналізовані діалектологічні праці Я. Рудницького. Їх тематика різноманітна: діалектне членування української мови й основні риси діалектних угрупувань, визначення меж українських говорів, дослідження окремих південно-західних діалектів, насамперед бойківського та наддністрянського. Він уперше почав вивчати говірки перехідного типу та вперше дослідив львівський міський сленг. А ще видав чотири томи «Матеріалів до українсько-канадської фольклористики і діалектології», де задокументовані всі діалектні особливості мови поселенців, зібрано багату фонотеку живого мовлення кількох поколінь канадських українців.

Аналізуючи говори, Я. Рудницький дотримувався таких методологічних засад: 1) використовувати власноруч зібрани експедиційним шляхом матеріали і діалектологічні записи для точної характеристики фонетичної системи говору та вимови звуків; 2) застосовувати етимологічний підхід до аналізу звукового

рівня говору (196 стор.). Незважаючи на те, що існують деякі розбіжності у визначенні певних понять чи неточності у класифікації говорів між Я. Рудницьким і сучасними загальноприйнятими поглядами, однак, як зазначає Л.О. Гапон, його праці – «це помітний набуток вітчизняної діалектології» (213 стор.).

У цілому дисертація справляє позитивне враження, аналіз праць Я. Рудницького зроблено на широкому науковому тлі, систематизовано оцінки досліджень тодішніми визначними мовознавцями, при цьому здобувач не тільки подає позитивні відгуки, а й вказує на зауваження авторитетних учених, порівнюючи їх із сучасними загальноприйнятими поглядами.

Структура роботи, виклад матеріалу, науковість та доступність – усе це свідчить про незаперечне досягнення Л.О. Гапон. Дослідження відповідає новим вимогам в оформленні таких праць, добре вичитане, без технічних помилок.

Можемо побажати Л.О. Гапон на основі зробленого дослідження опублікувати свою працю про Я. Рудницького, як це зробила В. Франчук у монографії «Олександр Опанасович Потебня» (К., 1985) чи як у виданнях серії «Мовознавці України» – «Професор Степан Пилипович Бевзенко» (К., 1999), «Професор Микола Васильович Никончук» (К., 2007) та ін.

Цінні і додатки до дисертації, насамперед «Тематичний бібліографічний покажчик мовознавчих праць Я. Рудницького», який для зручнішого користування поділений за тематикою – «Акцентологія», «Діалектологія», «Етимологія», «Історія мови», «Лексикографія», «Ономастика», «Підручники», «Правопис і культура мовлення», «Словотвір», «Соціолінгвістика», «Термінологія», «Транслітерація», щоправда не завжди вказані сторінки перерахованих публікацій.

Безперечно, цікаво створений і потрібний «Реєстр українських мовознавчих термінів, уживаних у працях Я. Рудницького», хоч, на нашу думку, варто було б розширити кількість їхніх тлумачень та вказати, де можливо, у якій публікації автора вперше вжито той чи той термін.

Лише зрідка трапляються певні неточності, пор.: внесено 594 робіт Я. Рудницького (50 стор.), вказуються конкретні дати (157 стор.), наводиться <...> інформація (175 стор.), не розрізно значення дієслів привести і призвести (152 стор.) та деякі інші.

Однак ці зауваження ні в якій мірі не впливають на високий рівень рецензованої праці. Дослідження є новим, самостійним, актуальним, важливим і багатим на фактичний матеріал, добре апробованим – сім публікацій у наукових фахових виданнях України та чотири у закордонних збірниках. Автореферат повністю відбиває основні положення дисертації.

Вважаємо, що дисертація **Гапон Лесі Олексіївни „Лінгвістична спадщина Ярослава-Богдана Рудницького”** – це ґрунтовне наукове дослідження, яке повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою кабінету міністрів України від 24.07.2013 року №567, а його автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 10.02.01 – українська мова, 035 – філологія.

21.08.2017

Офіційний опонент Аркушин Г.Л.,

доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Відгук надійшов до співради 23.08.2017 року
Учений секретар док. філологік О.І.